

ڈاکٹر مریم سرفراز

اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

قصہ لکھن دے رحمان، روایت تے پنجابی قصہ کاری

Abstract:

"Story tales and fables are the favourite. History tells that when people became civilized they started to live together and told stories about their experiences to each other. This was the binging of story telling or Qissa Kari Qissa of folk tale can be write down in four different aspects like febal, myth, legend and romance. Qissa Kari is very important in every literature of the world. Egypt is the very ancient civilization of the world. That's why the art of writing started from this area of the world. This is true that those places which were famous for art literature, poetry and civilization are also famous for Qissa Kari. There are many classical Qissas which are written in Punjabi Language. In this article it is tried to describe the importance of Qissa Kari as well as the roots and history of Qissa Kari."

Keywords: Story tales, Qissa Kari, Favourite, History, Classical, Punjabi Language, Famous, Civilization.

.....

رب تعالیٰ نے انسان نوں عقل، شعور، فکر، سوچ دی ڈونگھیا ئی پیار، محبت، ہمدردی تے آپسی مل ورتن دیاں صلاحیتاں توں نوازی اے۔ مل جل کے رہنا انسان دی فطرت وچ شامل

اے۔ انسان نون زبان ورگی نعمت بخشى گئى اے۔ زبان راہیں انسان اپنے جذبيات تے خيالان نون دوجياں تیکر اپڑاندا تے اپنا مطلب سمجھاون دى کوشش کردا اے اپنے ذہن دى حالت تے لاشعور وچ اٹھن والے واورولياں تون جانو کرواندا اے۔ تاريخ دسدى اے پئى جدوں انسان نے غاراں وچوں نکل کے سماجى حياى دى نيہ رکھى تاں اوہنے اپنے آله دوالے موجود قدرت دے نظارياں تے گوہ کرنا شروع کيتا۔ انج انسان دے شعور وچ وادھا ہوندا چلا گیا۔ ايس دوران اوہ کئى مشاہدياں تے تجربياں تون لنگھياں اوہدوں انسان نے ايہہ محسوس کيتا پئى اوہ اپنے تجربياں ، جذبيات تے احساساں نون دوجياں تیکر اپڑائے۔ ايس لوڑنوں پورا کرن لئى قصياں کہانیاں دا سہارا لتا گیا تاں جے حالات، واقعات تے حادثياں نون اگلياں نسلاں تیکر اپڑايا جاسکے۔ ايس بارے ڈاکٹر حفیظ احمد لکھدے نیں:

”قصہ اصل وچ پرانے زمانے دے انساناں دى آتما دى آواز تے انسانى

دلاں دى آواز اے۔ ايہہ ايہو جیہى آواز اے جہدى بازگشت ہر دل تے

ذہن دے ايوان وچ ہزاراں سالاں تون سنائى دے رہى اے۔ جدوں

تيک ايہہ حياى باقى اے ايہہ آواز سنائى دیندى رہوے گی۔“ (1)

قصياں تون نہ صرف جسمانى تھکيوں لاہن ، ذہنى آسودگى تے دلى سکون دا کم ليا گیا سگوں ايہدے نال نال لوڑ ويلے ايہدے تون اخلاقى پرچار تے تعليم و تلقين دا وى کم ليا جاندا رہيا۔ ويلے پاروں ہونون والے ردوبدل تے تہذیبى ارتقاء نے ہولى ہولى ايس فن نون ادب دى صنف دا مقام دتا۔ انج قصہ گوئى ادبى روايت دا درجہ اختیار کر گئى۔ قصہ کہانى دى تاريخ اؤہنى اى پرانى تے لمى اے جتا انسان سماج تے اوس دى تاريخ۔ عبدالحمید سرشار لکھدے نیں:

”انسان نے اپنى تہذیب دے ڈھلے دور وچ کہانى دا ڈھ بنھ کے اوہدے

راہیں اپنے ذاتى تجربے، دلى جذبات، اپنا دکھ سکھ، کاميابى تے ناکامى تے

اپنى جت ہاردے احساساں نون اک دو جے تیک پچایا۔“ (2)

رب تعالىٰ نے کائنات نون تخليق کيتا۔ حضرت آدمؑ نون مٹى نال گھڑ کے بندہ بنايا تے

روح پھوکی فير جنت وچوں کڈھيا تے دُنيا اُتے گھل دتا۔ ايہہ انسان نال ہونیاں بيتياں گلاں

دیاں کہانیاں نیں تے ایہو قصے دا مڈھ اے۔ ایس لئی کہانی سننا تے کہنا انسان دی فطرت دا خاصہ اے۔ ایس بارے سعید بھٹا لکھدے نیں:

”کہانی آکھنا تے سننا حضرت آدمؑ توں لے کے اج تک انسان دی فطرت رہی اے۔ ایس لئی ”کہانی“ مڈھ توں ای کسے نہ کسے روپ وچ موجود رہی۔“ (3)

مشرق تے مغرب دونوں پاسے قصے کہانیاں دی تاریخ ڈھیر لمیری اے۔ آکھیا جاسکدا اے جدوں بندہ جمیا اوہدی تاریخ ہوند وچ آئی تے انسان دی سماجی حیاتی دا مڈھ بجھا اوہدے نال ای قصے کہانیاں دا مڈھ وی بچھ گیا۔ قصہ عربی زبان دا لفظ اے۔ ایہدے معنی کہانی بیان کرنا، واقعہ یاں حکایت بیان کرنا اے۔ قرآن پاک وچ قصے دا لفظ پنج وار ورتیا گیا اے۔ ڈاکٹر حفیظ احمد لکھدے نیں:

”قرآن مجید وچ ایہہ لفظ مصدر دے طور تے پنج واریں آیا اے۔ قصے دے بارے دے بنیادی معنی ایہہ دے جان دے نیں۔ ”اتباع الآثار“ یعنی قدم بہ قدم چلنا۔“ (4)

کہانی بارے آکھیا جاندا اے کہ کہانی اک سمندر وانگ اے جہدا نہ کوئی مڈھ اے تے نہ ای انت، قصہ یا داستان دی تاریخ اُتے جھات پائیاں ایس گل دا پک ہو جاندا اے کہ قدیم قصے عرب تے ایران وچ لکھے گئے نیں۔ قصہ کاری دا فن ایران توں گروں ہندوستان اپڑیا۔ قصہ توں مراد حقائق کہانی اے۔ پنجابی اُردو ڈکشنری وچ سردار احمد ہوراں قصہ دے وکھو وکھ معنی انج بیان کیئے نیں:

”قصہ: (ند): ۱۔ کتھا۔ حکایت۔ بیان۔ چٹھا۔ ذکر۔ کلیت۔ گلپ۔ رام کہانی۔ ۲۔ جھگڑا۔ بکھیڑا۔ حجت۔ لڑائی۔ تکرار (کہنا۔ سنانا)۔ ۳۔ متاں۔ چیتا۔“ (5)

شبد قصہ بھاویں ڈھیر چر مگروں متعارف ہو یا پر قصے تے قصے ورگیاں کہانیاں توں لوکی ازل توں واقف نیں۔ وڈی پنجابی لغت وچ قصے توں مراد داستان، ذکر کہانی تے بیان کرنا لیے

گئے ہیں۔ ایہہ وی دسیا گیا اے پئی ایہدے معنیاں وچ لڑائی تے جھیراوی شامل اے۔
”قصہ (ع مذکر) ۱۔ کہانی، داستان۔ ۲ بیان، ذکر۔ ۳ لڑائی، جھیرا۔“ (6)

قصہ بہت وڈا وی ہو سکدا اے تے بہت نکا وی ایس لئی اے ناول وانگ ضخیم تے
افسانے وانگ مختصر تے نکا ہو سکدا اے۔ پر پنجابی کلاسیکی لغت وچ جمیل احمد پال ہوراں قصے نوں
افسانے داناں دتا اے تے اوہوں فرضی تے جھوٹی گل دسیا اے۔
”قصہ: کہانی، افسانہ، جھوٹی بات۔“ (7)

اُردو زبان وچ قصے نوں داستان وی آکھیا جاندا اے۔ ایس لئی داستان دے وی اوہو
ای معنی نہیں جیہڑے قصے تے کہانی دے نہیں۔ کہن دی شے نوں کہانی آکھیا جاندا اے۔ قصے
دے معنی وی کہنا تے بیان کرن دے نہیں۔ داستان کہانی دی سب توں پہلی تے قدیم قسم اے۔
ایس لئی کہانی، قصے تے داستان نوں اکدوجے توں وکھ نہیں کیتا جاسکدا۔ داستان بارے ریف
الدرین ہاشمی لکھدے نہیں:

”داستان وہ قصہ کہانی ہے جس کی بنیاد تخیل، رومان اور فوق الفطرت عناصر
پر ہو۔ کہانی کی قسم ہونے کے ناطے سے داستان، لکھنے اور پڑھنے سے زیادہ
کہنے اور سننے کی چیز ہے اور ماضی الضمیر کا فوری اور جلد اظہار لکھنے سے
زیادہ کہنے میں ہوتا ہے۔“ (8)

قصے وچ مافوق الفطرت شیواں، واقعیات تے کرداراں دی کثرت ہوندی اے۔ جادو
دے واقعے، طلسمی خزانے عام نہیں۔ جن بھوت تے پری ورگی مخلوق نال اکثر واہ پیندا اے۔ آدی
پتھر دے مجسمے وچ بدل جاندا اے تے اپنے نجات دہندہ دا انتظار کردا اے۔ درخت نوں ذرا
اجیہا ہلاون نال اشرفیاں دے ست ست کھوہ سامنے آجانداں نہیں۔ قصے تے داستاناں وچ تخیل
دے نال جس طرح دے واقعے گھڑے جانداں تے جیہڑی دُنیا وسائی جانداں اے ہور کسے
صنف وچ اوہدا امکان ممکن نہیں اے۔ ایہو کارن اے پئی انگریزی زبان وچ قصے نوں Myth،
Romance، Fable، Tale Story تے Legend ورگے ناں دتے گئے ہیں۔ اُردو انگلش
ڈکشنری وچ قصے دے معنی ایہہ لکھے گئے ہیں:

"qissah (A) r.h.m A table; a story; a fable; a romance; a quarrel; a dispute." (9)

قصیاں نوں بیان کرن دے چار بنیا دی ڈھنگ نیں۔ فیبل (Fable) وچ حیوان یاں بے جان شیواں اخلاقی سبق دین لئی بندے وانگوں بولدیاں چال دیاں نیں تے انساناں وانگوں کم کار کردیاں نیں۔ فیبل وچ اک واقعے دا مختصر تے سدھا سادا بیان ہوندا اے۔ ایہہ حکایتاں دے زمرے وچ آؤندیاں نیں۔ فیبل کہانیاں جانوراں دے متعلق وی ہوندیاں نیں جہدے وچ درندے، چرندے، کپھیر و تے رڑھن والے ہر طرح دے جنور آجانداں نیں۔ اُردو لغت ”اسپرانتو“ وچ ایہدے بارے اچ لکھیا گیا اے:

”پروپوں کی کہانی Fable-o جانوروں یا بے جان فرضی چیزوں کی کہانی یا قصہ۔“ (10)

متھ (Myth) جیہنوں اسطور وی آکھیا جاندا اے ایہہ کہانیاں وچ اوہ روایتاں نیں جیہڑیاں مذہباں تے دیو مالا دے پر اسرار عقیدیاں تے توہمات دی عکاسی کردیاں نیں۔ ایہناں دی کوئی تاریخی یاں سائنسی حیثیت نہیں ہوندی۔ پر قدامت پرست لوک ایہناں اساطیر اُتے بھروسہ کر دے نیں تے ایہناں دی صحت اُتے کسے قسم دا شبہ نہیں رکھدے۔ کئی تھاواں اُتے ایہہ روایتاں مذہب دی چدر کج کے ظاہر ہوندیاں نیں۔ سلیم اختر ایس بارے ایچ جے روز دے حوالے نال لکھدے نیں:

”ہم اساطیر کی اصطلاح کسی خاص قوم کے تخیل کی مخصوص پیداوار کے اظہار کے لیے استعمال کرتے ہیں۔ اس کا ظہور کہانی کی صورت میں ہوتا ہے۔ یونانی ایسی کہانی کو اسطور (متھ) کہتے تھے۔“ (11)

لیجنڈ (Legend) جس نوں نیم تاریخی داستان یاں نیم تاریخی روایت آکھیا جاندا اے۔ ایہہ کسے قوم یاں گروہ دیاں نیم تاریخی روایتاں ہوندیاں نیں۔ جہاں نوں تاریخ وچ باقاعدہ مقام حاصل نہیں ہوندا پر اک سے توں چلن دے کارن لوکاں دا عقیدہ ایہنوں حقیقت منن لگ پیندا اے۔ ایہہ مذہبی وی ہوسکدیاں نیں تے غیر مذہبی وی جیویں لیلیٰ مجنوں دے عشق دی

واردات، یونان دا تختہ اُلٹناتے سکندر دا آئینہ بنانا وغیرہ۔ شفیع عقیل ایس بارے اپنے وچار دا اظہار اناج کردے نیں:

”نیم تاریخی داستان یاں نیم تاریخی روایت میں کسی قوم یا کسی خطے کی ایسی کہانیاں آتی ہیں جن کی بنیاد تو تاریخ کے واقعات پر ہوتی ہے۔“ (12)

رومانس (Romance) دے تحت اوہ قصے کہانیاں بیان کیتیاں جاندیاں نیں جنہاں دا سمبندھ حسن، عشق، ایمان، وفاء، تے مذہب نال ہوندا اے۔ دُنیا دی ہرزبان دے ادب وچ بے شمار رومانوی قصے لکھے گئے نیں۔ جیہڑے لکھتی ڈھنگ وچ آون توں پہلاں نسل در نسل سینہ بہ سینہ چلدے رہے نیں۔ پنجابی دیاں رومانوی داستاناں ہیر رانجھا، سسی پنوں، سوئی مینوال تے مرزا صاحبان ڈھیر پرانیاں نیں تے اناج وی لوکائی وچ اوہنیاں ای مقبول تے عام نیں۔ گیان چند رومانس بارے لکھدے نیں:

”کسی بھی غیر معمولی واقعے کے نشری یا منظوم بیان کو رومانس کہا گیا۔ اس کے خاص اجزا صحاربات، حسن و عشق و مذہب ہوتے ہیں۔“ (13)

پنجابی زبان وچ وی قصے دے معنی بیان کرن دے نیں۔ پنجابی قصہ کاراں نے وی ایہو معنی مراد لئے نیں۔ قصہ کاری دی اصطلاح وچ قصے توں مراد منظوم کہانی اے۔ دُنیا دیاں زبانوں دے ادب وچ ایہہ قصے بہت اہمیت رکھدے نیں کیوں جے قوماں، دیاں زبانوں تے وسیب بارے جنا وی مواد حاصل ہو یا اوہ ایہناں قصیاں راہیں ای ہو یا اے۔ بھارویں دجلہ تے فرات ہوئے یاں وادی نیل دی تہذیب یا یونان، ہند، چین، جاپان تے مصر دی راتل ہووے۔ کسے وی زبان دے قصے اوہنے ای پرانے نیں جنی اوہ زبان آپ پرانی اے۔ احمد حسین لکھدے نیں:

”داستان گوئی دنیا کے قدیم ترین ادب میں شمار ہوتی ہے۔ جب ابھی نوشتہ

وخواند کا سلسلہ شروع نہیں ہوا تھا۔ بچوں کی تربیت زبانی کہانیوں سے کی

جاتی تھی۔ تحریری صورت میں دُنیا کی ہرزبان کی داستانیں لکھی گئیں۔“ (14)

داستان یا قصے وچ تخیل دا بڑا دخل ہوندا اے۔ ایہدے وچ تخیل نوں جیہڑی آزادی

حاصل اے اوہ ہور کسے صنف نوں نہیں ملدی ایس لئی قصے وچ تخیل دے تحت جیہڑے واقعے اُلکے جان دے نیں تے جیہڑی دُنیا وسائی جاندی اے کسے ہور صنف وچ ممکن نہیں۔ قصہ کار قاری نوں مڈھ توں ای اجیہی دُنیا تے اجیہے سے وچ لے جاندا اے جیہڑا موجودہ سے توں دکھ ہوندا اے۔ جتھے ناممکن واقعے تے گلاں وی ممکن ہو جاندیاں نیں تے قاری نوں انج چا پدا اے جیویں اوہ سارے واقعاں نوں اپنیاں اکھاں نال نیڑے ہو کے دیکھ رہیا اے۔ ابوالاعجاز لکھدے نیں:

”داستان کسی خیالی اور مثالی دُنیا کی وہ کہانی ہے جو محبت مہم جوئی اور سحر و طلسم غیر معمولی عناصر پر مشتمل اور مصنف کے آزاد اور زرخیز تخیل کی تخلیق ہو۔“ (15)

قصہ کار اپنے قصیاں وچ سہمپن پیدا کرن واسطے تے رنگا رنگی لئی قدرت دے مظاہر توں ڈاڈھا لال بھ چکيا اے۔ خاص طور تے رومانوی شاعراں نے فطرت دے نظاریاں نوں اپنی شاعری دا موضوع بنایا اے اوہناں دے نیڑے پہاڑ، دریا، جنگل، بیلے، سمندر، پھل بوٹے تے پکھیر و سبھ قدرت دے مظاہر نیں تے کائنات وچ قدرت دے جلوے ہر تھاں دکھائی دیندے نیں۔ ایہو کارن اے پئی قصہ کاراں نے اپنے کلام وچ قدرت دیاں جیہڑیاں تصویریاں اُلکیاں نیں اوہناں نے کلام نوں ہور وی تروتازہ کردتا اے۔ ایس بارے مشتاق صوفی لکھدے نیں:

”قصے وچ قدرت دے کئی رنگ ہن۔ کدی قدرت نری پچھو کڑ ہے، کدی ویکھن ہارتے سنن ہار ہے۔ کدی آپ پاتر ہے، کدی دوجے پاتراں دی کیتی کرتی دی صنف ہے۔ کدی وقوعیاں نوں اپنی راہے ٹرن دیندی ہے۔ کدی اپنے دخل راہوں اوہناں دا مہاڑ موڑ دی ہے۔ کدی قدرت آپ وسوں وی سمجھ سار ہے۔ کدی وسوں دی سر لکھدی تلوار۔“ (16)

کہانی سُننا انسان دی فطرت وچ شامل اے۔ ایسے پاروں ایہد ارشتہ انسانی حیاتی نال ڈھیر پرانا اے۔ جدوں انسان شکار دی بھال لئی جنگلاں بیاباناں وچ پھر داسی غارتے سایہ دار رُکھ اوہدا ٹھکانہ سی اوس ویلے وی کہانی اوہدے نال جڑی ہوئی سی۔ جدوں انسان نے اجتماعی تے تمدنی حیاتی وچ پہلا قدم رکھیا اوہدوں وی کہانی اوہدے نال سی۔ کہانی دا سہمبندھ انسان دے شعور

نال اے۔ جیویں جیویں انسان دا شعور ودھدا گیا اوہدی حیاتی دا کینوس وی موکلا ہوندا گیا۔ نال ای کہانی وی ودھدی پھلدی رہی تے دکھو دکھ ناواں، داستان، قصہ، کہانی دے نال نال اپنی سہان کرواندی گئی۔ انج کہانی حیاتی دا اک لوڑیواں انگ بن گئی۔ عبد الحمید انسانی حیاتی وچ کہانی دی لوڑ تے اہمیت نوں واضح کردیاں لکھدے نیں:

”اج دے صنعتی تے سائنسی ترقیاں دے دور وچ جد کہ انسان چن دی دھرتی نوں اپنیاں پیراں پٹھ مدھول چکلیا اے تے دوجے تاریخاں تے اپڑن دے سفنے وکھ رہیا اے تے خلا وچ دس دے متے پکارہیا اے ایس ویلے وی اوہ کہانی دے سہارے دا محتاج اے۔ ایس لئی کہ کہانی اوہدا ذہنی تھکیواں لاہن تے اوہنوں روحانی تسلی تے خوشی دین دا ذریعہ اے۔“ (17)

قصے تے کہانیاں کسے وی قوم دی تہذیب تے ثقافت دیاں علمبردار ہوندیاں نیں۔ قوماں دی سماجی حیاتی دے مڈھ توں لے کے شعوری تے تمدنی ترقی دے سارے اتار چڑھاؤ ایہناں قصیاں وچ بخوبی ویکھے جاسکدے نیں۔ کیوں جے ایہہ اک نسل توں دوجی نسل تیکر منتقل ہوندے نیں۔ ایہہ کسے قوم دیاں روایتاں، تہذیب تے ثقافت دے رکھوالے وی ہوندے نیں۔ ایسے پاروں ایہناں دی اہمیت ہر دور وچ ڈھیر رہی اے۔ شہناز انجم موجب:

”ہر قوم اور ملک کے افراد کی قدیم کہانیاں، قصے اور داستانیں ان کے تمدن کی آئینہ دار، تہذیب کی عکاس اور ان کی قومی و مذہبی روایات اور اخلاقی اقدار کی امین ہوتی ہیں۔ چنانچہ قوموں کے تمدنی اتار چڑھاؤ، علم و ادب کی ترقی، اسلوب اور زبان کی کیفیت ان کے قدیم قصوں، کہانیوں اور داستانوں میں پوری طرح جلوہ گمن نظر آتی ہے۔“ (18)

قصے بالواسطہ تے بلاواسطہ دونوں طریقیاں راہیں انسان دی معاشرت اُتے روشنی پاؤندے دسدے نیں۔ کسے وی عہد وچ لکھیا گیا قصہ اوس عہد دے عقیدیاں، افکار، سماجی تے ثقافتی قدراں، تہذیب، تمدن، رسماں، رواجاں، مجلسی حیاتی دے طور طریقیاں تے اجتماعی حیاتی دا آئینہ ہوندا اے۔ قصیاں وچ اوہ عہد جیوندا جاگداتے ساہ لیندا نظریں آؤندا اے۔ ڈاکٹر طیبہ

خاتون ہوراں ممتاز حسین دے حوالے نال ایس صنف دی اہمیت اُتے روشنی پاوندیاں لکھیا اے:

”قصہ صرف انفرادی نفسیات ہی کی ایک تاریخ نہیں ہے بلکہ انسان تجربات کے نچوڑ اور تصور حیات کائنات کی ترسیل کا بھی ایک ذریعہ ہے۔ اس لیے یہ عالم بیداری کی بھی ایک شے ہے۔ وہ مخصوص عہد کے ایک مخصوص معاشرے کے شعور کا بھی مظہر ہوتا ہے۔ قصہ گوئی سے فرار اختیار کرنے کا نہیں بلکہ زندگی سے دست و گریباں رہنے کا بھی مقصدی مشغلہ ہے۔“ (19)

مصر دُنیا دی تہذیب دا سب توں پرانا گڑھ اے لکھت دا فن وی سب توں پہلاں مصر وچ ای پھٹیا۔ اج دی تحقیق موجب مصر دے کھنڈراں توں قصیاں بارے جا نکاری ملدی اے ایہناں قصیاں وچ بہت ساریاں کہانیاں دسدیاں نیں۔ مصری زبان دے مڈھلے قصیاں وچ دو قصے شامل نیں جنہاں وچوں اک رومانی قصہ اے جہدے وچ عشق دی کہانی بیان کیتی گئی اے تے دوجا قصہ ٹیٹاں بیڑیاں دا ملاح (Shipwrecked) دے سرناویں پٹھ لکھیا گیا۔ مصری زبان وچ ملن والیاں دو کہانیاں بارے عبدالحمید ہوریں لکھدے نیں:

”دوجی کہانی دا سرناواں ٹیٹاں بھجیاں بیڑیاں دا ملاح اے تے جیہڑی لینن گراڈ دے کتاب گھر وچ موجود اے۔ ایہناں دوہاں کہانیاں بارے آکھیا جاندا اے کہ ایہہ شاہ خاferی حکومت دے سے ۳۴۵ ق۔م وچ لکھیاں گئیاں نیں۔“ (20)

دُنیا دے اوہ سارے دیس جیہڑے علم، فن، شعر، ادب تے تہذیب دا گہوارہ رہے نیں اوہناں سارے دیساں وچ کہانیاں دا رواج ہمیشہ توں ای رہیا اے۔ مصر توں اڈ چین، جاپان، برما، فلسطین تے بابل ورگے دیساں وچ وی پرانے سہ دیاں چوکھیاں کہانیاں لکھیاں نیں۔ مصر وائلوں یونان دی تہذیب وی ڈھیر پرانی اے۔ یونان وچ بہت سارے فرضی قصے لکھے گئے۔ ایہہ نثری قصے سن تے ایہناں دا موضوع پیار محبت سی۔ یونان وچ قصے دا باقاعدہ مڈھ چوتھی صدی عیسوی وچ ہیول ڈورس دے قصے توں بچھاجیہڑی اک عشقیہ داستان سی۔

”چوتھی صدی عیسوی وچ ہیول ڈورس (Heliiodorus) نے جھنجھنیس تے کری

کلیارے پیار محبت دی کہانی نوں (Love of the ogenes and
Choricloa) دے سرناویں پیٹھ لکھیا۔ ایہدے بعد اک ہور نثری قصہ
(Deptianis and Chloe of Longus) لکھیا ملدا اے۔“ (21)

برصغیر پاک و ہند دی تہذیب دا شمار دُنیا دیاں قدیم ترین تہذیبیاں وچ ہوندا اے۔
ہڑپہ تے موجودا ڈو دی کھدائی توں ملن والے آثار توں ایہہ پتہ لگدا اے کہ آریاواں دے آون
توں پہلاں اتھے اک ترقی یافتہ تہذیب موجود سی۔ ایس تہذیب وچ قصہ یاں کتھادی روایت
وی پرچلت سی۔ ایہہ تہذیب پنج ہزار سال پرانی متھی جاندی اے۔ اتھے آریاواں دے آون دا
زمانہ 1500 ق م توں 2000 ق م اے۔ محققاں تے مورخاں نے قبل مسیح دیاں لکھتاں ویدی
ادب نوں ہندوستان دا قدیم ترین ادب منیا اے۔ گیان چند موجب:

”ہندوستان میں بھی افسانوی ادب کی جڑیں بہت گہری ہیں۔ وید، برہمن،
اُپنشد، پراج مہابھارت وغیرہ میں متعدد ضمنی کہانیاں شامل ہیں۔“ (22)

ہندوواں دیاں پرانیاں مذہبی کتاباں وچوں وید سب توں زیادہ مشہور نیں۔ ایہہ وید گنتی
وچ چار نیں۔ ۱۔ رگ وید، ۲۔ یجر وید، ۳۔ سام وید، ۴۔ اتھرو وید۔ ایہہ سارے وید پرانی زبان
سنسکرت وچ نیں۔ وید دے معنی علم دے نیں۔ ویدک ادب بارے ڈاکٹر گیان چند لکھدے نیں:

”ویدک ادب ڈھائی اور دو ہزار ق م میں شروع ہوتا ہے اور 1000 ق م
تک مکمل ہو جاتا ہے۔ رگ وید میں اپالا کی کتھا ہے۔ ایک جوان عورت اپالا
کو بیماری کی وجہ سے اس کا شوہر چھوڑ دیتا ہے۔ اپالا بے یار و مددگار رہ جاتی
ہے۔ آخر اندراک پراسرار طریقے سے اسے شفا بخشتے ہیں۔“ (23)

ویداں توں بعد ”پران“ لکھے گئے۔ ایہہ پران گنتی وچ اٹھارہ سن پر ہولی ہولی ایہناں
دی گنتی وچ وادھا ہوندا چلا گیا۔ انج ہر پران دے اک حصے وچ بادشاہاں دے شجرہ نصب،
اوہناں دی حیاتی دے حالات تے واقعے اوہناں دے عروج تے زوال نوں بیان کیتا گیا اے۔
ایہناں پراناں بارے ظفر مقبول لکھدے نیں:

”ہر پران دے پنجویں حصے وچ تاریخی تے بادشاہاں دے حالات دے نال

نال اوہناں دے شجرے تے اوہناں دے عروج و زوال دا ویروا کیتا گیا
اے۔ پر ایہہ سب کجھ تاریخی تسلسل توں وانجیا ہویا اے۔ پر پھر وی ایہناں
وچ پنچ پُران واپو، مغنو، میتیہ، سکندھ، پرہماند تے بگھوتا بڑے مشہور نہیں
تے ایہناں سہناں وچ ”واپو“ پران نوں اک پرانا تے مستند منیا جاندا اے۔
پر ان وی مختلف ویلیاں وچ لکھے گئے نیں۔“ (24)

اُپنشاں دی گنتی ودھیری اے۔ جیہڑے ہندوواں دے خالص مذہب دی عکاسی
کردے نیں۔ ایہناں دی زبان خالص سنسکرت اے۔ ایہناں وچ دیوی دیوتاواں دے بھجناں
توں اڈ تاریخی واقعات اُتے بھرواں چاٹن پایا گیا اے۔ ایہہ اُپنشاں اٹھ سو ق م دے نیڑے لکھے
گئے۔ ایسے پاروں مورخاں نے اپنیاں لکھتاں وچ ایہناں نوں ماخذ دے طور تے ورتیا اے۔
ایہناں اُپنشاں وچ لکھی گئی تمثیلی کہانی نوں ہندوستان دی پہلی کہانی متھیا جاندا اے۔ ایس
بارے سلیم اختر لکھدے نیں:

”800 ق م کے قریب اپنشاں لکھے گئے تھے۔ ان میں تمثیل ہے کہ کتوں نے
جمع ہو کر ایک سردار کو چٹا اور کھانا مانگنے کے لیے مل کر شور کرنا شروع کر دیا۔
یہ ہندوستان کی پہلی لکھی ہوئی کہانی ہے۔“ (25)

اُپنشاں گروں کہانیاں دا دو جا وڈا خزانہ ”مہا بھارت“ اے۔ مہا بھارت ہندوواں دی ات
پرانی کتاب اے۔ جہدے وچ کورواں تے پانڈواں دے جنگی حالات بھروں ڈھنگ نال
شعراں راہیں بیان کیتے گئے نیں۔ مہا بھارت وچ تھیں تھیں اُتے اخلاقی نقطیاں توں کم
لیندیاں کہانیاں بیان کرن دا آہر کیتا گیا اے۔ وقار عظیم لکھدے نیں:

”اُپنشاں کے بعد کہانیوں کا دوسرا خزانہ مہا بھارت ہے جس میں اخلاقی
نکات کی وضاحت کے لیے جا بجا کہانیوں سے کام لیا گیا ہے۔“ (26)

ہندوستان وچ کہانیاں دا سب توں وڈا خزانہ ”جاٹک“ کہانیاں نوں منیا گیا اے۔
ایہہ کہانیاں 500 ق م وچ گوتم بدھ دے زمانے وچ لکھیاں گئیاں سن۔ ایہناں دی زبان پالی
سی۔ قدیم کہانیاں دا اک ہور مجموعہ ”پنج تنتر“ اے۔ جیہڑا کہ 200 ق م تے 300 ق م دے

وچکار مرتب کیتا گیا۔ ایہدے وچ موجود بہت ساریاں کہانیاں سنسکرت کتاباں وچوں لیاں گیاں
نیں۔ جہاں وچ مہابھارت تے رامائن وی شامل نہیں۔ ایہدے وچ کجھ خیالی کہانیاں
نیں۔ ایس کتاب دے ترجمے بہت ساریاں زباناں وچ ہو چکے نہیں۔ ایہدے وچ جنوراں دیاں
کہانیاں راہیں انسان نوں تعلیم دین دا آہر کیتا گیا اے۔ پنج تنتر دیاں کہانیاں بڑیاں من کچھویاں
نیں۔ ایہدیاں ڈھیر ساریاں کہاوٹاں تے قصے اچھے نہیں جیہڑے اج وی لوکائی وچ مقبول نہیں۔
گیان چند ایہدے بارے لکھدے ہیں:

”اگر مختلف زبانوں میں ترجمے کے اعتبار سے دیکھا جائے تو پنج تنتر دنیا کی
مقبول ترین افسانوی کتب میں سے ہے۔ کلیدہ و دمنہ کی اصل یہی کتاب
ہے۔ پنج تنتر میں چا کلیدہ کا ذکر ہے جس سے یہ تو ثابت ہو ہی جاتا ہے کہ
یہ 300 ق م سے پہلے کی تصنیف 300 تسلیم کیا۔ محققین اس کا مصنف و شنو
شرما کو مانتے ہیں۔“ (27)

پنج تنتر توں بعد بہت سارے کہانیاں دے مجموعے لکھے گئے۔ جہاں دیاں بہت
ساریاں کہانیاں پنج تنتر توں ای ماخوذ سن تے اوہدے اثر پٹھ ای لکھیاں گیاں سن۔ ایس توں اڈ
پنج تنتر دے بہت سارے حصے وی ایہناں کہانیاں وچ شامل کیتے گئے سن۔ پر جیہڑی شہرت تے
مقبولیت پنج تنتر نوں ملی اوہ ہور کسے وی کتاب نوں نصیب نہ ہو سکی۔ ایس کتاب دا ترجمہ سبھ توں
پہلاں پہلوی وچ کیتا گیا فیروزی تے فارسی وچ وی ترجمایا گیا۔ وقار عظیم لکھدے ہیں:
”کہانیوں کے ان مختلف مجموعوں میں سب سے زیادہ معروف ”پنج تنتر“
ہے۔ کہا جاتا ہے کہ نوشیرواں کے حکم سے 550 ع کے قریب اس کا ترجمہ
پہلوی میں ہوا۔ خلیفہ ابو جعفر منصور کے حکم سے عبداللہ ابن المقفع نے 750ء
میں اس کا ترجمہ عربی میں کیا۔ 1121ء میں مقفع کے ترجمہ کو نصر اللہ نے
فارسی میں منتقل کیا اور اس کا نام ”کلیدہ و دمنہ“ رکھا۔“ (28)

ایس طرح ایہہ گل نتر کے سامنے آندی اے پئی ہندوستان وچ عرب تے ایران توں
ڈھیر چہ پہلا ای قصے تے کہانیاں دا مڈھ بچھ چکیا سی۔ سنسکرت تے ہندی دیاں ڈھیر کہانیاں نوں

عربی تے فارسی زبان وچ اُلٹھیا گیا۔ بقول شہناز انجم دے:

”عرب اور ایران سے قبل ہندوستان میں داستانی ادب کی داغ بیل پڑ چکی

تھی۔ البتہ یہ ضرور ہوا کہ ہندی اور سنسکرت کے قدیم قصے عربی و ایرانی

زبانوں کا قالب اختیار کر کے ان زبانوں میں منتقل ہو گئے۔“ (29)

قدیم عرب صرف شاعری وچ ای دلچسپی رکھدے سن۔ اوہ قصے کہانیاں ول کوئی خاص

توجہ نہیں دیندے سن۔ اسلام توں پہلاں عربی زبان وچ کوئی قصہ یا داستان نہیں لبھدی۔ عرباں

دے قصہ ادب دا کجھ حصہ پہلی صدی ہجری فیستویں صدی ہجری وچ لکھیا گیا سی۔ ایس دور وچ

لکھے گئے قصے لادینی سن پر اسلام دے آون نال ایہناں اُتے اسلامی رنگ نمایاں دسد اے۔ بنو

عباس دی حکومت سے کئی قصیاں دے ترجمے عربی زبان وچ ہوئے جہاں بارے حفیظ احمد

لکھدے نیں:

”بنو عباس دی حکومت دے سے وچ قصیاں دے کئی ترجمے عربی زبان وچ

ہوئے اوہناں وچ کلیلہ و دمنہ پہلی کتاب اے تے ایہدے مترجم داناں

عبداللہ ابن مقفع اے۔ اوہنے ایس کتاب نوں فارسی توں عربی وچ لکھیا۔

عنتز بن شداد دا قصہ عرباں وچ بہت مشہور سی۔ عبدالمالک الاعمی نے ایس

نووں ”سیرت منتر“ دے سرناویں پیٹھ لکھیا۔ ایہدیاں 22 جلدیاں نیں۔

ایہدے وچ عرباں دی حیاتی نوں بڑے سسچ جے ڈھنگ نال بیان کیتا

گیا اے۔ ابوالفرج اصفہانی (متوفی 967ء) دی کتاب ”کتاب لاغاتی“

ودھیری مشہور ہوئی۔ ایہہ 20 (ویہہ) جلدیاں وچ چھپی۔“ (30)

عرب لوک شاعری نوں ڈھیر پسند کر دے سن۔ ایس لئی اوہناں شاعری نوں اول درجہ

داتے قصے کہانیاں ول کوئی خاص توجہ نہ کیتی۔ ایہو کارن اے پئی عربی زبان وچ تخلیقی کہانیاں

بہت گھٹ نیں۔ فارسی تے ہندی زبان دیاں کہانیاں دے ترجمے ای دیکھن نوں لبھدے نیں۔

ایہہ سارے ترجمے تہجی توں اٹھویں صدی ہجری وچ ہوئے۔ میاں ظفر مقبول لکھدے نیں:

”طوطی نامہ“ طوطے دی کہانی تے سندباد نامہ (دس وزیراں دی کہانی) ایہہ

سبھی کتاباں بڑیاں سبق سکھان والیاں نیں۔ قصہ چہار درویش نرول افسانوی کتاب اے تے اجیہیاں کئی ہور کتاباں نو عربی وچ اٹھیا گیا۔ شیخ سعدی دی مشہور زمانہ کتاب ”گلستان“ دا عربی وچ ترجمہ ”روضۃ الورد“ دے ناں نال کیتا گیا۔ ایس توں مگروں عربی وچ قصے کہانیاں دے ڈھگ لگ گئے۔“ (31)

فارسی ادب وچ بے شمار قصے لکھے گئے نیں۔ کجھ دوجیاں زباناں توں وی ترجمائے فارسی وچ قصہ ادب دا مڈھ پیشدادی خاندان دے بادشاہواں توں بچھا۔ سب توں پہلی قصہ دی کتاب ”خوتائے ناک“ اے۔ سنسکرت دے بہت سارے قصے تے کہانیاں دا ترجمہ فارسی زبان وچ کیتا گیا۔ سنسکرت دی مشہور کتاب ”پنج تنتر“ نوں عربی توں بعد فارسی وچ نصر بن احمد دے زمانے وچ ترجمایا گیا تے ایہدا ناں ”کلیہ ودمنہ“ رکھیا گیا۔ رودکی نے ایہدا فارسی نظم وچ وی ترجمہ کیتا۔ ڈاکٹر محمد ریاض لکھدے نیں:

”نصر بن احمد سامانی کے دور میں یہ کتاب پہلے فارسی وری میں ترجمہ ہوئی اور پھر رودکی نے اسے فارسی نظم کا جامہ پہنایا۔ چھٹی صدی کے شروع میں ایک بار پھر اسے طبع فارسی نثر میں ابوالمعالی نصر اللہ بن محمد نے بہرام شاہ غزنوی کے زمانے میں مرتب کیا۔ یہی کتاب کلیہ ودمنہ بہرام شاہی کے نام سے مشہور ہوئی۔“ (32)

کلیہ ودمنہ دی لافانی شہرت دا کارن ایہہ وے پئی ایہدے وچ آفاقی سچائیاں دی جھلک دسدی اے۔ انسان جنوراں دی دُنیا وچ اپنے آپ نوں اک انوکھی جادوئی فضا وچ محسوس کردا اے۔ ایس کتاب راہیں جنوراں دی زبانی پتہ لگدا اے پئی قدیم زمانیاں وچ معاشرت دے طور طریقے کیہ سن۔ ایہدے وچ موجود کہانیاں بے شمار نسلاں دے تجریاں دا نچوڑ نیں۔ ارشد رازی ایس بارے لکھدے نیں:

”کلیہ ودمنہ“ میں جانوروں کو انسانی زندگی کے بنیادی مسائل سے آشنا دکھایا گیا ہے۔ اس میں جانور محبت، نفرت، اخوت، انسانیت، وفاداری، خداری،

حسد، رقابت اور فتح و شکست جیسے متنوع معاملات پر بحث کرتے ملتے ہیں۔
جانوروں کی زبان سے پتا چلتا ہے کہ مختلف ادوار میں آدابِ معاشرت کیا
تھے اور انسان تدبیر و تقدیر کے باہمی تعلق اور آداب پر کیسے خیالات رکھتا
تھا۔، (33)

ایس قصے توں اڈ انوار سہیلی، عیار دانش تے مفرح القلوب وی اصل وچ سنسکرت توں
ماخوذ نہیں ایہناں سب مجموعیاں وچ بہت ساریاں کہانیاں اکو جہیاں نیں۔ ایس توں اڈ فارسی
زبان وچ کئی کہانیاں، قصے تے مثنویاں وکھو دکھ دوراں وچ لکھیاں گئیاں جیویں بوستان، گلستان،
یوسف زلیخا، عیوالحیوۃ، وامق و عذرا، سُرخ بت، شاد بہر خٹک بت، مخزن الاسرار، خسرو شیریں،
لیلیٰ مجنوں ہفت پیکر، سکندر نامہ، منطق الطیر، منطق العشاق، مثنوی جام جم، تیمور نامہ، سواد اعظم،
مظہر گل، آب و رنگ، گل بکاؤلی، حاتم طائی، شکستہ، الف لیله تے داستان امیر حمزہ وغیرہ۔
اُردو وچ داستان نویسی عربی تے فارسی دے وسیلے توں ای شروع ہوئی۔ اُردو زبان
وچ داستان گوئی دا جنم گھر دلی شہر نوں متھیا جاندا اے پر ایہنوں عروج لکھنو وچ حاصل ہويا۔
جدوں ہندوستان اُتے انگریز ہولی ہولی قابض ہو رہے سن اوس ویلے اوہ نواب تے امراء
جیہڑے حیاتی دیاں تلخ تے کوڑیاں حقیقتاں دا سامنا نہیں کر سکدے سن اوہناں اپنے من نوں
پرچاؤ لئی داستان سنن نوں اپنا مشغلہ بنا لیا۔ داستان گو صرف اوہ گلاں داستان سنن ویلے شامل
کر دا جیہڑیاں امیراں دے دل نوں بھاوندیاں سن تاکہ داستان وچ اوہناں دی دلچسپی کسے طور
وی گھٹ نہ ہووے۔ رفیع الدین ایس بارے لکھدے نیں:

”وہ نواب اور اُمر او سلاطین جو زندگی کی برہنہ حقیقتوں کا مقابلہ نہیں کر سکتے
تھے۔ داستان کی طلسماتی فضا میں اپنی نا آسودہ خواہشات کی تسکین پاتے۔
افیون کی چسکی لگا کر داستان سننے میں مگن رہتے۔ عام انسان بھی داستان
گوؤں کی مجلسوں میں باقاعدگی اور پابندی سے حاضر ہوتے اور داستانوں
کی تخیلاتی دنیا میں اُن آرزوؤں کی تکمیل پائے جو عام زندگی میں پوری نہیں
ہو سکتی تھیں۔، (34)

داستاناں تے قصیاں دے مڈھ بکھدیاں ای اُردو نثر وچ اک نواں تے معیاری رحمان قائم ہو گیا۔ اُردو دی ادبی تے معیاری نثر دے مڈھ وچ ایہہ صنف سنگ میل دا درجہ رکھدی اے۔ بہت سارے محققاں مٹلا و جہی دی کتاب ”سب رس“ نوں اُردو دی پہلی نثری کتاب منیا اے۔ ایہوں اُردو وچ لکھیا جاوَن والا پہلا قصہ قرار دیندے نیں۔ ایہہ قصہ 1045ھ وچ عبداللہ قطب شاہ دے زمانے وچ لکھیا گیا جیہدے بارے ڈاکٹر شگفتہ زکریا لکھدیاں نیں:

”یہ کتاب دکن کی قدیم اُردو نثر کی کتابوں میں سب سے اہم ہے اور 1045ھ- 1635ء میں تصنیف ہوئی۔ اس کا قصہ طبع آزاد نہیں ہے۔“ (35)

اٹھارہویں صدی سیاسی، سماجی تے معاشی لحاظ نال افراتفری تے ٹٹ بچھ دی صدی سی پر ادب خاص طور تے اُردو نثر اُتے ایس دور دی سیاسی تے سماجی تبدیلیاں دے مثبت اثرات مرتب ہوئے۔ ایسے سسے عربی تے فارسی دا اوہ سحر وی ٹٹ گیا جیہڑا ڈھیر مدت توں لوکاں دے ذہناں تے قلم اُتے حاوی سی۔ اجیہیاں داستاناں لکھیاں گئیاں جہاں وچ حقیقی زندگی، اوہدیاں قدراں، جذبیاں تے احساساں دی ترجمانی کیتی گئی۔ اُردو دیاں داستاناں وچوں ”قصہ مہر افروز دلبر“ اک اہم ترین تے سب توں پرانی داستان اے۔ انہویں صدی وچ فورٹ ولیم کالج دے قیام توں بعد اُردو وچ باقاعدہ داستان نویسی دا مڈھ رکھیا گیا اے۔ ایس صدی وچ داستانوی ادب ٹیسی تے اپڑ گیا۔ ایس سسے وچ بہت ساریاں نکیاں نکیاں داستاناں توں اڈ کئی جلدوں اُتے مشتمل داستاناں وی لکھیاں گئیاں۔ جمیل جالبی ایس بارے لکھدے نیں:

”اُنیسویں صدی داستانوں کے عام رواج اور عروج کی صدی ہے۔ اس صدی میں کم ضخامت کی چھوٹی داستانیں بھی کثرت سے لکھی گئی اور کئی کئی جلدوں پر مشتمل ضخیم داستانیں بھی تالیف ہوئیں۔“ (36)

اُنہویں صدی دا دور داستانوی ادب دا سنہری دور اکھواندا اے۔ ایہہ اُردو دا داستانوی عہد سی جہدے وچ داستان دی صنف دو جیاں صنفوں اُتے انج کھلری ہوئی سی کہ باقی سب صنفوں ایہدے اگے مٹھیاں دکھالی دیندیاں سن۔ فورٹ ولیم کالج دے قائم ہون توں بعد اُردو

ادب دا جناوی خزانہ ملدا اے۔ اوہدے وچ سب توں بہتا وزنی پلڑا داستان دا اے۔ ایہہ داستاناں لوکائی وچ بہت مقبول ہوئیاں۔ جہاں بارے وقار عظیم لکھدے نیں:

”اُنیسویں صدی کے آغاز سے غدر کے وقت تک مختصر کہانیوں کے جو خاص خاص مجموعے ہم تک پہنچے ان کے نام یہ ہیں۔ خرد افروز از حفیظ الدین احمد۔ اخلاق ہندی از بہادر علی حسینی، بستان حکمت از فقیر محمد گویا۔ طوطا کہانی از سید بخش حیدری، بیتال پچپیسی از مظہر علی دلا۔ سنگھاس بتیسی از کاظم علی جوان۔ باغ اُردو از شیر علی افسوس اور انتائے نورتن از محمد بخش مہجور۔“ (37)

اُردو زبان وچ قصہ لکھن دا رواج اٹھارہویں صدی توں شروع ہویا تے اج وی جاری اے۔ ایہدے وچ بے شمار قصے تے داستاناں لکھیاں گئیاں۔ کئی دے ترجمے عربی، فارسی زبانوں توں کیئے گئے۔ ایہناں وچوں بہت سارے قصے ایسے نیں جیہڑے اج وی بڑی مقبولیت رکھدے نیں تے بڑے شوق نال پڑھے جاندے نیں۔ طیبہ خاتون ہوراں اُردو دیاں مشہور داستاناں دی دس انچ پائی اے:

”اُردو کی مشہور ترین داستانوں میں ”داستان الف لیلہ“ داستان امیر حمزہ“، ”داستان طلسم ہوش ربا“، ”داستان بوستان خیال“، ”داستان سروش سخن“ اور ”داستان طلسم حیرت“ کو اس زمانے میں جو اہمیت حاصل رہی اس کا اندازہ اس سے ہو سکتا ہے کہ ان قصوں نے کئی صدیوں تک مسلسل نام بدل بدل کر اپنے کئی روپ اختیار کئے۔“ (38)

پنجابی زبان دے ڈھلے ادب ول جہات ماریاں پتہ لگدا اے ایہدی بنیاد اوہناں منظوم داستاناں اُتے رکھی گئی جہاں وچوں کجھ تاریخی، کجھ نیم تاریخی تے کجھ محض تصوراتی سن۔ ایہہ داستاناں مذہبی، رومانوی تے رزمیہ سن۔ کجھ اجیہاں وی سن جہاں وچ تاریخی واقعیوں بیان کیتا گیا۔ ایہہ داستاناں ہر خاص تے عام وچ مقبول سن۔ لوک ایہناں داستاناں نوں بڑے شوق نال سندے سن۔ دن بھر دے کماں کاراں توں تھک کے شام ویلے جدوں لوک فارغ ہو جاندے تاں چوپالاں سجانیاں جانداں تے لوک قصیاں نوں گایا جانداں سی۔ ایہناں قصیاں دے

لطف تے سرور پاروں سارے دن دی تھکان لہہ جاندی۔ ایس بارے شیخ محمد اکرام لکھدے نیں:

”پنجابی ادب کی بنیاد ان قدیم لوک داستانوں اور روایتوں پر ہے جو کسانوں میں رائج اور مقبول تھیں۔ رومانی داستانوں کا بھی جو نظم میں ہیں ان سے گہرا تعلق ہے ان میں کچھ حقیقت تبدیلیوں کے ساتھ ڈرامے کی صورت میں کھیلا جاسکتا ہے اور کچھ طویل داستانی نظمیں ہیں۔ دن بھر کام ختم ہو چکتا تھا تو ان داستانوں اور قصوں کو چوپالوں اور ڈیروں میں گاتے اور الاپتے تھے۔ یہ دستور قدیم زمانے سے چلا آتا ہے۔“ (39)

پنجابی زبان دے پرانے قصے تے داستاناں وچوں سب توں پہلاں ”راجا رسالو“ دی کہانی ملدی اے۔ راجا رسالو نے ساری حیاتی دکھاں تکلیفاں نال جنگ لڑی اوہناں دامردانہ وار مقابلہ کیتا۔ راجا رسالو دے کردار نوں بہت سراہیا گیا۔ انج وی پنجاب دے سورمیاں دی بہادری نوں خراج تحسین پیش کرن لئی ہور وی داستاناں لکھیاں گئیاں۔ حفیظ احمد راجہ رسالو بارے آکھدے نیں:

”ایس کردار دی مہانتا نوں لوک راجپاں خراج پیش کیتا اگانہہ ٹردیاں ٹردیاں ایہہ داستاناں ہور وی لکھیاں گئیاں تے انج پنجاب دی دھرتی دے سورمیاں دی بہادری دے جس گائے گئے تے ایہہ کردار مثالی متھے گئے۔“ (40)

راجا رسالو لوگروں ”پورن بھگت“ دا قصہ بہت مشہور ہويا۔ ایس قصے نوں بہت سارے شاعراں نے مثنوی دے ڈھنگ وچ لکھیا۔ جنہاں وچوں قادر یار دے لکھے قصہ پورن بھگت نوں سب توں ودھ مشہوری ملی۔ قادر یار دی شہرت دا کارن وی ایہو قصہ اے۔ اوہنے ایس قصے نوں چارسی حرفیاں وچ لکھیا اے۔ راجا رسالو تے پورن بھگت دے قصیاں دا روپ مڈھلیاں لوک داستاناں ورگا اے۔ ایہناں دونواں قصیاں نوں واراں دی طرز اُتے گایا جاندا سی۔ اٹھویں صدی توں دسویں صدی عیسوی دے وچکارے سے وچ جنہاں لوک داستاناں دی کھوج کیتی گئی۔ اوہناں وچوں بہت سارے قصے لوک واراں دے روپ وچ موجود نیں۔ جنہاں وچ سورمیاں

دی بہادری دے گیت گائے گئے۔ ایہدے نال نال ایہناں قصیاں وچ اخلاقی تے سماجی موضوع وی بیان کیتے گئے نیں۔ ایس دور دے قصیاں بارے اختر جعفری لکھدے نیں:

”ٹنڈے سراج دی وار دا مہاندار پورن بھگت دی کہانی نال رلداملدا تے کجھ حصے یوسف زلیخا دے قصے واٹگوں نیں۔ ایٹھوں ایہہ گل صحیح ہوندی اے پئی اوس دور وچ پنجابی شاعری اُتے اسلامی رنگ چڑھن لگ پیاسی۔ واراں دے سرناویں توں ای صاف ظاہر ہوندا اے پئی اسلامی نال برصغیر وچ اوس ویلے عام مشہور ہو چکے سن جیویں سکندر، ابراہیم، سراج تے حسن وغیرہ۔“ (41)

واراں توں اڈ عشقیہ قصے وی لکھے گئے جیہڑے نسل در نسل سینہ بہ سینہ چلدے رہے جنہاں وچ انسانی حیاتی وچ پیش آون والیاں اوکڑاں تے اوہناں داحوصلے نال مقابلہ کرن دا درس دتا گیا اے۔ آکھیا جاسکدا اے عشقیہ قصیاں وچ نری عشق دی کہانی ای بیان نہیں کیتی جاندی رہی سگول ایہناں وچ حیاتی دیاں پیڑاں نوں جرن، بلند ہمتی، اخلاقی تے معاشرتی سبق وی دتے گئے نیں۔ پنجاب دی سب توں مشہور رومانوی داستان ”ہیر رانجھا“ اے ایہہ قصہ لودھیاں دے سے توں سینہ بہ سینہ ٹریا رہیا اے۔ ایس قصے نوں شہنشاہ اکبر دے زمانے وچ لکھیا گیا۔ ایہدے وچ ہیر تے رانجھے دے عشق دی کہانی نوں بیان کیتا گیا اے۔ ایس قصے نوں پنجابی زبان وچ سب توں پہلاں دمودر داس دمودر نے منظوم صورت وچ لکھیا۔ جہدے بارے انعام الحق جاوید لکھدے نیں:

”پنجابی زبان میں جس شاعر نے اسے سب سے پہلے منظوم کیا اس کا نام دمودر ہے جس کا زمانہ 1484ء سے 1568ء تک کا ہے۔ دمودر نے یہ بھی لکھا ہے کہ وہ اس عشقیہ داستان کا چشم دید گواہ ہے۔“ (42)

پنجابی زبان وچ دمودر توں لے کے موجودہ دور تیکر بے شمار شاعراں نے ”ہیر رانجھا“ دی داستان نوں اپنے اپنے انداز وچ نظم کیتا اے پر ایہناں شاعراں وچوں جیہڑے شاعر نوں ”ہیر رانجھا“ لکھن پاروں لازوال شہرت حاصل ہوئی اوہ شاعر سید وارث شاہ نیں۔ بہت سارے

وڈے وڈے شاعراں وارث شاہ دے قصے نوں نظم کر کے چیلنج کرن دی کوشش کیتی پر کوئی وی شہرہ آفاق شاعر دا مقابلہ نہیں کر سکیا۔ وارث شاہ دی لکھی ”ہیر“ نوں پنجاب دا انسائیکلو پیڈیا آکھیا جاندا اے۔ اوہناں دے ایس قصے وچ پنجاب دی پوری وسوں جھلکارے ماردی دسدی اے۔ اوہناں دے بیان وچ انتال دا زور اے تے لکھت وچ گہرائی اے۔ ایہو کارن اے پئی قصے وچ ہر واقعہ، ہر کردار، ہر منظر تے ہر جذبہ جیوندا جاگدا دسدا اے۔ پڑھن والا اپنے آپ نوں اوس واقعے، اوس منظر تے اوس کردار دے جذبے دے بہت نیڑے جا پیدا اے۔ شہباز ملک ہوراں ایس بارے لکھیا اے:

”ہیر وارث شاہ اپنے اُچے ادبی معیار پاروں بن عالمی پدھر تے اعلیٰ ادب وچ شمار ہوندا اے۔ وارث شاہ نوں جتھے پنجاب دا شیکسپیر آکھیا جاندا اے او تھے اوہدی شاعری نوں آفاقی حوالے دی شاعری وی قرار دتا جاندا اے۔ ایس دی وجہ ایہہ اے کہ وارث شاہ نے اپنی لکھت نوں نزارومانی داستان کر کے ای نہیں سگوں پنجاب دے گھیرے وچ رہندیاں انسانی قدراں دے حوالے نال لکھیا اے۔“ (43)

”ہیر رانجھا“ توں بعد رومانی قصیاں وچوں جیہڑا قصہ سب توں ودھ مقبول ہويا اوہ ”مرزا صاحبان“ دا قصہ اے۔ ایہہ عشقیہ کہانی دے نال نال اک رزمیہ داستان وی اے۔ جیہڑی پنجاب دے لوکاں دے مزاج تے نفسیات دے عین مطابق اے۔ ایس قصے وچ مرزے دا کردار غیرت مند، بہادر تے نڈرا اے۔ ایہو کارن اے پئی ایہدی مقبولیت ہر دور وچ رہی اے۔ ایس قصے نوں سب توں پہلاں شاعر پیلو نے نظم کیتا۔ پیلو دے کلام وچ رومانی اے۔ قصے وچ سوز تے گداز اُگھڑواں اے۔ اوہنے تھیں تھیں تشبیہاں، استعارے تے محاورے ورت کے اپنے کلام وچ سہین پیدا کیتا اے۔ حمید اللہ ہاشمی لکھدے نیں:

”پیلو پنجابی لوک کہانی مرزا صاحبان نوں لکھن والا پہلا شاعر اے۔ اسدا ایہہ قصہ اپنے زور تے سادگی دے لحاظ نال پنجابی ادب وچ اُچی تھیں رکھدا اے تے پنجاب دے علاقے تے اُس دے سماج دی سچی تصویر اے۔“

ایہہ قصہ ناگنی رنگ وچ اے۔“ (44)

”مرزا صاحبان“ دا قصہ وی بہت سارے شاعراں نے لکھیا پر پیلو توں بعد جیہڑے شاعروں سب توں ودھ شہرت حاصل ہوئی اوہ حافظ برخوردار نہیں۔ ایس قصے وچ اوہناں دا انداز بڑا شگفتہ تے کلام وچ روانی اے۔ ایس توں اڈ حافظ برخوردار قصہ ”یوسف زلیخا“ لکھن والے پہلے لکھاری نہیں۔ اوہناں قصہ سسی پنوں تے شریں فرہاد وی لکھیا اے۔ پر اوہناں دا سب توں ودھ مقبول ہون والا قصہ ”مرزا صاحبان“ اے۔ اوہناں دیاں لکھتاں دا رنگ بڑا ملدا جلد اے۔ عبدالغفور قریشی ایس بارے لکھدے نیں:

”آپ دے قصیاں نوں ویکھیاں پتہ لگدا اے کہ سسی پنوں تے مرزا صاحبان دا رنگ بڑا ملدا جلد اے۔ سسی وچ شاعر نے اپنا تخلص حافظ تے مرزا صاحبان وچ برخوردار وی ورتیا اے۔ دوویں قصیاں دی زبان ٹھیٹھ پنجابی اے۔ کدھرے لہندی اے نال ہندی دے لفظ وی ملدے نیں۔ زبان وچ سوز تے تڑپ اے۔ تشبیہاں تے استعارے سوہنے تے ڈھکویں ورتے نیں۔“ (45)

پنجاب دیاں رومانوی قصیاں وچوں ”ہیر رانجھا“ تے ”مرزا صاحبان“ توں بعد جیہڑے قصے نوں پذیرائی ملی اوہ ”سوہنی مہینوال“ دا قصہ اے۔ بہت سارے پنجابی شاعراں نے ایہہ قصہ مغلیہ دور وچ لکھیا گیا۔ ایس قصے دا مرکزی کردار مرزا علی بیگ دا پتر عزت بیگ سی جیہڑا کہ مغل شہزادہ سی۔ ایہہ المیہ قصہ اے جہدے انت وچ سوہنی تے مہینوال دونویں مر گئے۔ سید فضل شاہ ہوراں نوں ایہہ قصہ لکھ کے ڈھیر مشہوری حاصل ہوئی۔ انعام الحق دے وچار موجب:

”پنجابی شاعروں کی اس طویل فہرست میں جس شاعر کو یہ داستان منظوم کرنے پر سب سے زیادہ شہرت اور مقبولیت حاصل ہوئی وہ سید فضل شاہ ہیں۔“ (46)

”سسی پنوں“ دی داستان دا سہمندھ سندھ نال اے کیوں جے سسی بھنجھور دی رہن

والی سی تے پنوں کیچ مکران توں آیا سی پر ایہہ کہانی سندھ توں کتے ودھ پنجاب وچ مشہور ہوئی۔ پنجابی شاعراں نے ایس قصے نوں نظم کرن لئی ودھ چڑھ کے حصہ لیا تے اپنے اپنے انداز وچ شاعرانہ جوہر دکھائے۔ ایہہ قصہ پنجاب وچ ہیر رانجھا، مرزا صاحبیاں تے سؤنی مہینوال وانگوں مشہور ہويا۔ ایس قصے نوں وارث شاہ ورگے عظیم شاعر نے وی لکھیا پر سید ہاشم شاہ ہوراں دی ”سسی پنوں“ نوں جو شہرت ملی اوہ کسے ہور شاعر دے حصے وچ نہ آسکی۔ اوہناں قصہ نگاری وچ جیہڑا کمال دکھایا جس طرح سسی دے ہجرتے فراق درد تے پیڑ دی تصویر کشی کیتی اے اوہ ہور کوئی شاعر نہیں کر سکیا۔ اوہناں ایہہ قصہ دوہڑیاں دے روپ وچ نظم کیتا اے پئی ایس المیہ کہانی نوں امر بنا دتا اے۔ حمید اللہ ہاشمی لکھدے نیں:

”ہاشم شاہ دی پوری شاعری دا موضوع عشق اے۔ ایہہ وجہ اے کہ اہناں دے کلام وچ جیہڑا سوز، تڑپ تے کسک اے اوہ دو جیاں شاعراں وچ گھٹ ای اے۔“ (47)

پنجابی شاعراں نے بہت سارے مذہبی تے اسلامی تاریخ دے واقعاں تے شخصیتاں نوں وی موضوع بنا کے قصے لکھے نیں۔ جے قدیم پنجابی ادب دا جائزہ لیا جاوے تے پتہ لگدا اے پئی ایہدے وچ کافی ساریاں لکھتاں ایہیاں نیں جیہڑیاں اسلام تے اسلامی تاریخ نال تعلق رکھدیاں نیں۔ ایہناں لکھتاں وچ کھو وکھ منظوم داستاناں دا ودھیرا حصہ اے۔ ایہیاں منظوم داستاناں وچوں حضرت یوسف علیہ السلام تے زلیخا دی کہانی بہت مشہور ہوئی اے۔ ایہہ قصہ قرآن پاک وچ موجود اے قرآن پاک نے ایس نوں ”احسن القصص“ دا ناں دتا اے۔ ایس قرآنی قصے نوں وی بہت سارے شاعراں لکھیا پر سبھ توں ودھ مقبول ”احسن القصص“ ہويا جنہوں مولوی غلام رسول عالم پوری ہوراں لکھیا۔ اوہناں داستان امیر حمزہ وی لکھی جیہڑی پنجابی قصہ ادب وچ اک نواں واڈھا اے۔ سید اختر جعفری دے آکھن موجب:

”اوہناں نے پنجابی ادب نوں ”داستان امیر حمزہ“ دے ناں دا اک نواں قصہ دتا۔ ایہہ قصہ اوہناں نے فارسی توں لیا اے تے پنجابی وچ سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا۔ ایس قصے وچ ویہہ ۲۰ ہزار شعر نیں۔“ (48)

پنجاب وچ قصہ نگاری دے ذوق دا گویڑ ایس توں لایا جاسکدا اے پنجابی شاعراں کجھ اچھے قصے منظوم کیئے نیں جہاں دانہ تے پنجاب دی سرزمین نال کوئی سمبندھ اے تے نہ ای ایہہ تاریخ یاں حقیقی واقعات نال کوئی رشتہ رکھدے نیں۔ ایہناں وچوں اک ”سیف الملوک“ وی اے۔ وادی کاغان وچ اک جھیل سیف الملوک دے ناں توں موجود اے پر قصے وچ ایہدا کوئی حوالہ موجود نہیں۔ ایہہ دیواں تے پریاں دی اک تصوراتی داستان اے۔ بہت زیادہ شاعراں ایس داستان نوں نہیں لکھیا۔ ایس قصے نوں لکھن والے شاعراں وچ لطف علی، احمد یار گجراتی، میاں محمد بخش، میاں حیدر علی، محمد صادق، امام الدین تے دائم اقبال دائم شامل نیں۔ ایس قصے نوں جس شاعر نے شاہکار بنایا اوہ میاں محمد بخش نیں۔ اوہناں ایس قصے نوں ”سفر العشق“ دا ناں دتا اے۔ کیوں جے ایہدے وچ اوہناں عشق دے پندھ وچ آون والیاں مہماں تے اوکڑاں دی کہانی بیان کیٹی اے۔

پنجابی زبان وچ بے شمار قصے لکھے گئے تے لکھے جا رہے نیں پر ایہہ بیان کیئے گئے قصے پنجابی ادب دے شاہکار منے جاندے نیں۔ لمیرے قصے وی لکھے گئے کجھ شاعراں نے لے رومانی قصیاں دے کسے خاص منظر توں متاثر ہو کے رومانی کرداراں دے مکالمیاں دی صورت وچ نکلے نکلے مختصر قصے وی لکھے اوہ اپنے مقصد وچ کامیاب وی رہے۔ پنجابی زبان وچ قصہ کاری دی روایت عربی تے فارسی دے اثر پٹھ پروان چڑھی۔ ایہو کارن اے پئی پنجابی قصیاں اُتے عربی فارسی قصیاں دا رنگ گوڑھا دکھالی دیندا اے۔ ایس بارے عبدالغفور قریشی لکھدے نیں:

”پنجابی وچ قصہ لفظ عربی فارسی دے اثر پٹھ آیا اے تے کہانی دے معانی وچ استعمال ہندا آیا اے، عربی فارسی دا اثر پنجابی قصے اُتے پینا قدرتی گل سی۔ کیوں جے مسلماناں دی آمد نال ایہناں قصے کہانیاں دا آؤنا وی ضروری سی تے ایہتوں دیاں زباناں دے وٹاویں روپ وچ پیش ہونا قدرتی سی۔“ (49)

بنیادی طور تے پنجابی قصیاں نوں دو قسماں وچ وٹیا جاسکدا اے۔ پہلی قسم دے

قصیاں وچ اوہ قصے شامل نہیں جیہڑے پنجاب دی دھرتی نال تعلق رکھدے نیں ایہہ خالص پنجابی تے طبع زاد قصے نیں۔ دوجی قسم وچ اوہ قصے نیں جیہڑے ہندی، عربی، فارسی تے سندھی زبان دے قصے نیں اوہناں نوں پنجابی زبان وچ ترجمایا گیا اے۔ بذل حق محمود ایہناں قصیاں بارے لکھدے نیں:

”عربی ترجموں میں یوسف و زلیخا کے قصے ہیں۔ فارسی ترجموں میں شریں فرہاد، لیلیٰ مجنوں (جو دراصل ایک عربی افسانہ ہے) داستان امیر حمزہ، سیف الملکوک، نیرنگ عشق وغیرہ شامل ہیں۔ ہندی یا دوسری ہندوستانی زبانوں کے ترجموں میں سے چند ربدن، پورن بھگت اور سسی پنوں ہیں۔ خالص پنجابی قصے ہیرا رانجھا، سوئی مہینوال، مرزا صاحبان، روڈا اجلائی، قصہ راج بی بی وغیرہ ہیں۔“ (50)

پنجابی ادب وچ قصہ گوئی اک مکمل، نویکی تے مستقل صنف اے۔ پنجابی ادب وچ وی دو بے ادباں وانگوں قصیاں دا پیش بہا خزانہ موجود اے۔ ایہناں قصیاں اُتے فارسی مثنوی دا رنگ گورھا اے۔ پراہدے باوجود قصے اُکا ای مثنوی نہیں۔ اوہناں دی بحر وکھ اے تے انداز وی وکھرا اے۔ ایہناں قصیاں دی رنگین بیانی تے فن دی جدت نے قصیاں دے معنیاں تے افادیت وچ وادھا کیتا اے۔ ایہہ قصے قصہ گوئی تے قصہ نویسی دے لحاظ نال قیمتی سرمایہ نیں۔ پنجاب دے بیشتر قصیاں وچ سانجھ پائی جاندی اے۔ معاشرت تے تہذیب دی عکاسی کرن توں اڈ ایہناں قصیاں وچ اسلامی ماحول دا رنگ گورھا وکھالی دیندا اے تصوف دا پہلو وی اُگھڑواں اے پنجابی شاعراں نے قصیاں دا مڈھ سبھ توں پہلاں اللہ دے پاک ناں تے رسول کریم ﷺ دے مبارک ناں توں نبھیا اے۔ اوہدے بعد قصے دی واری آؤندی اے جیہڑا دکھو وکھ عنواناں پیٹھ لکھیا جاندا اے۔ ایس بارے حمید اللہ ہاشمی لکھدے نیں:

”جہاں یہ داستانیں ہماری معاشرت و تہذیب کی عکاسی کرتی ہیں وہاں ان میں اسلامی ماحول بھی رچا بسا ملتا ہے۔ ان داستانوں کا آغاز عموماً اللہ تعالیٰ کے پاک نام اور اس کے رسول نبی کریم ﷺ کے اسم مبارک سے ہوتا

ہے۔۔ (51)

پنجابی قصہ کاراں وچوں ہر شاعر دا اپنا معیار تے بیان ڈھنگ اے۔ ہر اک نے اپنے قصے نوں فنی پکیائی نال پیش کیتا اے۔ قصے وچ حسن نوں نکھارن تے اُجاگر کرن لئی کسے نے فارسی رنگ تے کسے نے پنجابی رنگ اپنایا اے۔ پنجابی قصے لکھن والے شاعر لوک شاعر نہیں۔ اوہناں دے قصے مجلساں وچ وی سنائے جاندے سن۔ ایس لئی اوہناں دی زبان عام اے۔ عام طور تے قصیاں دی زبان ماجھی ٹکسالی اے۔ جد کہ کدھرے کدھرے ہندی تے پوٹھوہاری انگ وی ملدا اے۔ عربی، فارسی لفظاں دی بھر مار وی قصیاں وچ ڈھیر ملدی اے۔ ایہدا کارن ایہہ وے پئی قصہ کاری مغلاں دی حکومت وچ شروع ہوئی۔ قصہ کاراں نے اپنے قصیاں راہیں مذہب تے اخلاق دی تبلیغ تے معاشرے دی اصلاح دے فرائض پچھے ڈھنگ نال انجام دتے۔ اوہناں دا مقصد شردی ننڈیا تے خیر دی سر بلندی سی۔ ہر قصے وچ اوس دور دے سیاسی انتشار تے معاشرتی اُلجھناں تے اوکڑاں دا ذکر ملدا اے۔ نسلی تے طبقاتی برتری، فرسودہ ذہنیت، غلط سماجی قدراں اُتے کڑی تنقید دیاں مثالیں وی لکھدیاں نیں۔ ایہناں وچ وکھو وکھ علاقیاں دی حیاتی دی ترجمانی توں اڈ فطری ماحول دی منظر نگاری تے عوامی جذبیاں دی تصویر وی اُگھڑویں دکھالی دیندی اے۔ ایہہ آکھیا جاوے تے غلط نہیں ہووے گا پئی ایہہ قصے قدیم پنجاب دے تاریخی، تمدنی، تہذیبی تے معاشرتی قدراں دے بھرویں عکاس نیں۔ ایہناں نوں ادب دے بہترین تے اعلیٰ نمونے قرار دتا جاسکدا اے۔

☆☆☆

حوالے

- 1- حفیظ احمد، ڈاکٹر، قصہ تے پنجابی قصہ، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکیڈمی، 2005ء، ص 12
- 2- عبدالحمید سرشار، حافظ، ادبی چھلاں، لاہور: عزیز پبلشرز، 1992ء، ص 23
- 3- سعید بھٹا، سانجھ سرت، لاہور: اسے ایچ پبلشرز، 1997ء، ص 187
- 4- قصہ تے پنجابی قصہ، ص 13
- 5- سردار محمد خان، پنجابی اُردو ڈکشنری، (جلد دوم)، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، س ن
- 6- اقبال صلاح الدین، وڈی پنجابی لغت، (تبیجی جلد)، لاہور: عزیز پبلشرز، 2002ء، ص 1985
- 7- جمیل احمد پال، پنجابی کلاسیکی لغت، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1995ء، ص 299
- 8- رفیع الدین ہاشمی، اصناف ادب، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2008ء، ص 109
- 9- Ferozsons Urdu English Dictionary, (revised edition), Lahore:
Ferozsons Pvt. Ltd., Pg.546
- 10- سعید احمد فاروقی، (مرتب)، اسپرانتو اُردو لغت، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1986ء،
ص 113
- 11- سلیم اختر، ڈاکٹر، داستان اور ناول، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء، ص 27
- 12- شفیق عقیل، پاکستان کی لوک داستانیں، لاہور: مقتدرہ قومی زبان، 2008ء، ص 9
- 13- گیان چند، اُردو کی نثری داستانیں، دہلی: قومی کونسل برائے فروغ اُردو زبان، 2002ء، ص 28
- 14- احمد حسین قریشی، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2002ء، ص 354
- 15- ابوالعجاز حفیظ صدیقی، اصناف ادب، لاہور: سنگ پبلشرز، 2012ء، ص 247
- 16- مشتاق صوفی، عاشق آخری کہ نویں؟، لاہور: پچل سٹوڈیوز، 2010ء، ص 113
- 17- ادبی چھلاں، ص 24
- 18- شہناز انجم، ڈاکٹر، ادبی نثر کا ارتقاء، نیو دہلی، مکتبہ جامع لمیٹڈ، 1985ء، ص 104
- 19- طیبہ خاتون، ڈاکٹر، اُردو نثر کی داستان، آزاد کشمیر، ارسلان بکس، 2003ء، ص 87

- 20- ادبی چھلاں، ص 25
- 21- قصہ تے پنجابی قصہ، ص 26
- 22- اُردو کی نثری داستانیں، ص 31
- 23- ایضاً
- 24- ظفر مقبول، انہویں صدی عیسوی دی پنجابی قصہ کاری (تنقید تے تجزیہ)، (مقالہ پی ایچ ڈی)، لاہور: اورینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی، 2007ء، ص 41
- 25- داستان اور ناول، ص 34
- 26- وقار عظیم، سید، داستان سے افسانے تک، لاہور: الو قار پبلی کیشنز، 2014ء، ص 36
- 27- اُردو کی نثری داستانیں، ص 35
- 28- داستان سے افسانے تک، ص 37
- 29- ادبی نثر کا ارتقاء، ص 107
- 30- قصہ تے پنجابی قصہ، ص 29
- 31- انہویں صدی عیسوی دی پنجابی قصہ کاری، ص 45
- 32- محمد ریاض، ڈاکٹر، فارسی ادب کی مختصر ترین تاریخ، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2011ء، ص 62
- 33- ارشد رازی، کلیہ دمنہ، لاہور: نگارشات پبلشرز، 2014ء، ص 5
- 34- اصناف ادب، ص 114
- 35- شگفتہ زکریا، ڈاکٹر، اُردو نثر کا ارتقاء، لاہور: سنگت پبلشرز، 2004ء، ص 14
- 36- جمیل جالبی، ڈاکٹر، تاریخ ادب اُردو، لاہور: مجلس ترقی ادب اُردو، 2012ء، ص 1295
- 37- داستان سے افسانے تک، ص 35
- 38- اُردو نثر کی داستان، ص 89
- 39- محمد اکرام، (مرتبہ)، ثقافت پاکستان، کراچی: ادارہ مطبوعات پاکستان، 1967ء، ص 259
- 40- قصہ تے پنجابی قصہ، ص 61
- 41- اختر جعفری، سید، ڈاکٹر، ویروے، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1987ء، ص 54

- 42- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، (مرتب)، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، لاہور: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء، ص 344
- 43- شہباز ملک، ڈاکٹر، وچار، لاہور: تاج بک ڈپو، 1992ء، ص 206
- 44- حمید اللہ شاہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، لاہور: تاج بک ڈپو، 1992ء، ص 141
- 45- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1972ء، ص 246
- 46- پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص 353
- 47- پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص 196
- 48- ویوے، ص 23
- 49- پنجابی ادب دی کہانی، ص 153
- 50- بذل حق محمود، پنجابی علم و ادب میں مسلمانوں کا حصہ، لاہور: سنگ میل پبلشرز، 2004ء، ص 27، 28
- 51- پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص 104